

Det gamla kasernetablisementet vid OF

— ett försök att åt framtiden bevara minnet av hur ”det var en gång”.

Av Mauritz Carlsson

Artikelförfattaren är stor tack skyldig museivännerna överste Allan Cyrus och herr Einar Linnér för värdefull forskarhjälp.

”Gamla sjukhusets” karaktäristiska byggnad, ett av OF:s kulturminnen revs och brändes försommaren 1967. Därmed försvann ännu en väsentlig del av det gamla kasernetablisementet. Kvar av detta stod då t. v. endast ”kanslihuset”, i sin skröplighet ännu mera blottat än förut, och en förrådsbyggnad i fästningsbacken byggd 1867¹). ”Kanslihuset” mötte sitt öde vid en stort anlagd brandövning den 14 dec. 1968.

Under mer än hundra år hade den förstnämnda byggnaden med skiftande funktioner tjänat sitt ändamål. År 1853 uppfördes den på Enholmen utanför Slite på Gotland. Det skedde såsom ett led i försvarsberedskapen inför Krimkriget (1853—1856), vilket ju kom att beröra även Östersjön och Bottenhavet med Gotland och Åland.

Mot slutet av 1860-talet påbörjades Oscar-Fredriksborgs fort. Erforderlig mark exproprierades från hemmansägare Carl Johan Godbergs ägor 1869²). Den stora arbetsstyrkan, som i huvudsak bestod av kronoarbetskarlar, behövde förläggingslokaler i närheten. Kaponjären på Värmdö, som användes för detta ändamål, blev otillräcklig.

Fortifikationsbefälhavaren i Vaxholm, dåvarande majoren Clas Robert Ljungberg³), ritade 1869 en förläggingsbyggnad (kopia i fästningsmuseet) i samband med besiktning av byggnader på Enholmen. Han fann det s. k. befälshuset därstädes lämpligt att flytta till Rindö. Det beräknades att i sin nya form kunna rymma 140 man, en officer och två underofficerare samt rum för några tillfälligt sjuka jämte ett förrådsrum.

Av Ljungbergs besiktningsrapport framgick bl. a. att byggnaden var 139,25 fot lång, 30 fot bred och 14 fot hög till takfoten. Den hade 4 förstugor och 16 större och mindre rum, alla försedda med vitglaserade kakelugnar. Där fanns 34 st fönsterlufter jämte 2 st halvrunda gavelfönster, 16 st enkla halvfranska dörrar och 4 dubbelpor-tar. Byggnaden hade i uppförande och underhåll kostat kronan i runt tal 20.000 rdr.rmt.

"Gamla sjukhuset" vid OF strax före rivningen 1967. Byggnaden flyttades från Slite på Gotland 1869. I bakgrunden "Gamla kansliet". (Anderssons Foto)

Skyddade för fiendens eld — — —

I en skrivelse till chefen för fortifikationen den 6 aug. 1869 föreslog Ljungberg att byggnaden ifråga skulle flyttas till Rindö östra del. Han preciserade platsen för dess återuppförande "strax till höger om nya krigsvägen å den av kronan exproprierade marken för Skansenanläggningen, där ett litet kruthus är beläget som lätt kan flyttas åt stranden" och anförde som ytterligare motiv "att dessa lokaler, skyddade för fiendens direkta eld, med fördel kunna användas under krigstider till förläggning åt garnisonens förstärkning".

Ljungberg föreslog också i detalj hur byggnaden skulle återuppföras. Där angavs bl. a. fem portar. (Antalet blev fyra under senare tid. En ingång med förstuga å byggnadslängdens norra del igensattes vid ombyggnad 1905 i samband med att denna del av byggnaden iordningställdes till underofficersbostad).

Nedtagning, transport och återuppbyggnad kostnadsberäknades till 5.537 rdr 9 öre rmt.

Ljungbergs förslag insändes den 14 aug. till Kungl. Maj:t med hemställan om planens förverkligande.

Ärendet behandlades med en för denna tid anmärkningsvärd snabbhet. Redan den 2 september s. å. bifölls framställningen genom ett kungl. brev till Chefsämberet för fortifikationen där det inledningsvis heter:

”Uti underdånigt memorial den 14 sistlidne augusti haven I hemställt att utav å Enholmen vid Slite befintliga träbyggnaderna det s. k. befäls-
huset måtte få nedtagas och flyttas till Rindö samt därstädes å den för kronans räkningen nyligen exproprierade delen av Rindön invid den under utförande varande nya militärvägen ånyo uppföras och inredas att användas till bostad åt det vid befästningsarbetena å skansen anställda kronoarbetsmanskapet med befäl, varjämte I föreslagit, att den härför uppkomna kostnad, enligt insänt kostnadsförslag beräknad till 5.537 Rdr 9 öre, finge bestridas av de under Arméförvaltningens Fortifikationsdepartement ställda arrendejordskylds- och tomtöremedel — — —”.⁴⁾

Arbetena med genomförandet av flyttningen påbörjades genast. Redan mot slutet av året var byggnaden uppförd på den nya platsen.

Samtidigt med att arbetet härmed pågick flyttades — även detta efter förslag av Ljungberg och med Kungl. Fångvårdsstyrelsens medgivande⁵⁾ — en på västra delen av Rindö befintlig arrestbyggnad till samma plats vid OF, där sålunda ett kasernetablissement nu började ta form. Denna byggnad skulle — förutom att inrymma arrester — inredas med tvättrum och kök för den på platsen förlagda arbetsstyrkan. Före nedtagningen var den 49 fot lång, 27 fot bred och 11,5 fot hög till takfoten. Den inrymde 14 celler och 8 eldstäder samt hade 4 skorstenar, 9 dörrar och 14 fönster.

Arrestbyggnaden placerades framför den nyuppförda kasernen och parallellt med denna.

Efter återuppförandet inrymdes där 8 celler med tillsammans 4 eldstäder. I köks- och tvättavdelningen installerades 4 st järnpannor rymmande 60 kannor vardera.

Ljungberg rapporterar den 30 november att flyttningen var genomförd. Totala kostnaden var ej fullt 2.000 rdr.rmt⁶⁾.

Den 14 december 1869 kunde Ljungberg rapportera till Chefen för fortifikationen:

”Med anledning av att arbetena på kasern, arrest- och kokhus å Rindö vid Oxdjupet nu så fortskridit att dessa byggnader åt kronoarbetskorpsen härstädes till begagnande kunna upplåtas senast vid årets slut eller med all sannolikhet kring julhelgen så får jag vördsamt anhålla, att genom Chefsämberets försorg Kongl. Fångvårdsstyrelsen måtte anbefalla kronoarbetskompanichefen härstädes, vid nämnda tid vara beredd till sagda lägenhet förflytta den därtill avsedda manskapsstyrkan.”

”Grågubbarna” flyttar in, trängs, undervisas
och flyttar åter ut.

Kongl. Fångvårdsstyrelsen, som i sin tur fick denna rapport⁷) vidarebefordrade den till chefen för 11. kronoarbeitskompaniet kapten Carl Erik Zimmerman⁸) som den 29 dec. 1869 utfärdade kompaniorder om förflyttning av kronoarbeitskarlar vari bl. a. (här i utdrag) föreskrevs att 140 man skulle förläggas där fr.o.m. den 30/12.

” — — —

1. 30 man till kronoarbeitskasernen å Rindö östra. I morgon förflyttas ytterligare 110 man till nämnda kasern. Löjtnant Palm med sergeant Ekström avmarschera med styrkan så fort de hinna bliva färdiga och få persedlarna skickade med ångbåten (Jarl) såvida den kan gå. I annat fall skall var karl bära sina. Sergeanterna Spångberg, Svanberg och Ekström kommer tills vidare att bo i kasern och skall sergeant Spångberg handhava all ekonomi såsom proviantering och rustkammare därstädes.

2. Löjtnant Grandinson⁹) har tills vidare befälet över styrkan vid Fredriksborg och skall därför inflytta i nya kasernen. Under helgen äro alla tre underofficerarna jourhavande och fördelas enligt Löjtnantens gottfinnande.

— — —

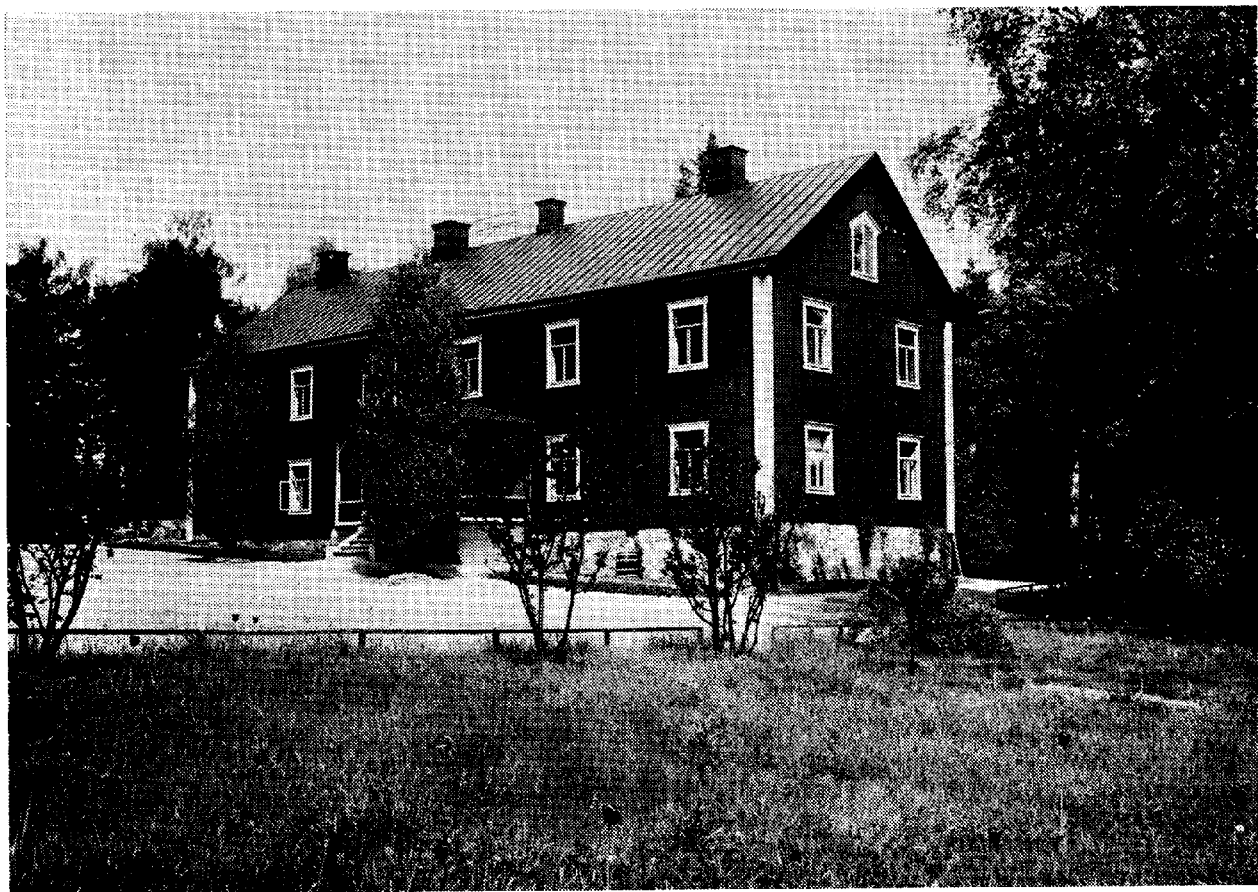
3. Jourhavande underofficerare på båda ställena skola varje afton kl. 9 sedan portarna äro stängda och kl. 5 om morgnarne göra noggrant upprop med manskapet för att tillse det ingen otillbörligen avlägsnat sig. Över verkställigheten av dessa upprop skall jourhavande officer noga vaka.

4. En trumslagare uttages som även går på arbetet och skall tapto slås kl. 9 aftnarne och revelj kl. 7 morgnarne. Trumman erhålles af Fortifikationen och påslag givas, även allt detta vid nya kasernen.

— — — ”

Den nu uppförda kasernen var som sagt avsedd för 140 man och alla platserna belades. Utrymmena var sannerligen inte spatiöst tilltagna. Av de ursprungliga sexton rummen hade flertalet sammanförts till fyra logement i bottenvåningen. (Den övre våningen inreddes ej helt förrän vid en ombyggnad 1905—1906). I bottenvåningen placerades enligt Ljungbergs ritning dubbelsängar alldeles intill varandra så tätt att karlarna måste ta sig i sina bäddar från gavlarna.

En skola för undervisning i läsning, skrivning, räkning och att hälsa militäriskt m. m. hade tidigt inrättats i en av de tre kronoarbeitskaserner som uppfördes på västra delen av Rindö i början av 1840-talet. Lärare var subalternofficerare ur armén. I skolan meddelades undervisning 6 timmar i veckan november t.o.m. mars månader. Många kronoarbeitskarlar kunde

"Gamla kanslihuset" vid OF från 1920-talet. Byggnaden flyttades från Dalarö 1878.

varken läsa eller skriva. Efter det att kasernerna brunnit (se not 6) flyttades kronoarbetarna till Vaxholms kastell, där de förlades i Norra och Östra donjonerna. Skola inrättades i Norra donjonen och 1877 i Rindö redutt. För styrkan på Fredriksborg hölls skola tidvis därstädes och vid Oscar-Fredriksborg sannolikt på vinden i kronoarbetetskasernen. Den siste "skolläraren" för kronoarbetetskompaniet på Rindö var underlöjtnanten vid Kalmar regemente Gottfrid Phalén, född 1861. Phalén upphörde tjänstgöra som lärare den 24 april 1891.

År 1874 flyttades kronoarbetsskarlarna till Övre verket i OF:s fort, som då var färdigt att användas till förläggning. De efterträddes i kasernen av en garnisonsförstärkning ur infanteriet, som hade sin förläggning där till 1878.

Nya förläggningskrav

I och med att fästningen 1877 i huvudsak blivit färdig, anmälde sig nya behov för förläggning, administration m. m. Betecknande för hur man sökte spara på de knappa tillgångarna är att — förutom ändrad disposition av redan befintliga byggnader — flyttning av på

annan ort icke längre nödvändiga byggnader åter blev aktuell. Och nu var det kronans byggnader vid Dalarö som närmast kom i blickfånget.

Den 1/1 1878 meddelade chefen för fortifikationen till generalbefälhavaren för IV militärdistriktet planer på kasernetablissemnets utbyggnad. Beträffande f. d. kronoarbeta-kasernen sades, att denna skulle ombyggas för att inrymma en manskapsmatsal om 39×28 fot, en skolsal 31×28 fot, ett "rekreations- och marketenterirum" av samma storlek, ett matsalsrum för officerare $13,5 \times 16$ fot och ett dito lika stort för underofficerare samt rum och kök för marketentaren. På vinden inreddes ett rum för ekonomiunderofficeren och därjämte gymnastik- och andra lokaler.

I skuggan av det då pågående finska kriget hade genom go den 25 januari 1809 anbefallts att en kasern skulle byggas på Dalarö enligt ett förslag av chefen för fortifikationen Nils Mannerskantz¹⁰). Den blev också uppförd men det tog lång tid. Först 1812 blev den färdig. Chef för fortifikationen till aug. 1811 var översten Nils Cedergren¹¹).

Majoren i flottans mekaniska corps Fredrik Blom¹²) samt professorn vid Överintendentens Embetet Pfeffer m. fl. besiktigade byggnaden den 4 juli 1812 tillsammans med kommandanten på Dalarö majoren Axel Falkman.

Enligt besiktningen hade kasernen 13 rum, en trappa, som från nedre förstugan (korridoren) ledde till övre våningen, förstuga, en trappa till vinden, en dubbelpport på vardera sidan, tre skorstenar och 18 fönsterluftr.

Den långa byggtiden får kanske viss förklaring av ett kungligt brev av den 24 juli 1830, undertecknat av Carl IV Johan. Enligt detta brev avskrev kronan en fordran för icke redovisade 962 Rdr, 6 sk och 3 runstycken, som dåvarande fortifikationsbefälhavaren under vars ledning arbetet hade utförts, icke kunnat gälda. Han hade gjort konkurs och avgått med döden¹³).

Redan 1875 hade tanken uppstått att flytta denna kasern till Vaxholm. Den hade besiktigats i maj s. å. och värderades om den skulle flyttas till 3.700 kronor.

Genom kbr den 12 april 1878 fick chefen för Fortifikationen i uppdrag att i överensstämmelse med ett av honom den 25 februari ingivet förslag flytta byggnaden ifråga. Med de till Oscar-Fredriksborg förut flyttade byggnaderna skulle sålunda därstädes åstadkommas ett etablissement för fredsgarnisonen.

För ändamålet ställdes sammanlagt 9.800 kr till fortifikationsbefälhavarens i Vaxholm förfogande. Byggmästaren i Vaxholm A. Thorsell¹⁴) åtog sig arbetet enligt nedanstående kontrakt av den 18. maj 1878.

Från ombyggnaden av artillerikasernen till "kanslihus" och officersmäss 1905. I mitten byggmästare Per J. Lager med hunden Pelle. Till höger (på bilden) om honom sonen Gunnar Lager. Dennes broder John Lager står mitt framför högra dörren.

Längst t. v. Gustav Liljekvist och i vertikala raden närmast honom uppifrån Knut Svensson ("Svarta fåret"), Axel Eriksson (plåtslagare), Oskar Eriksson, Wilkens och Sundén (sittande). I vegamössan vid ställningen Gusten Blomqvist och "Bos-Anders"? lutande sig mot ställningen.

Längst till höger Sven-Erik Eriksson och nr 3 från höger murare Asplund.

"Kungl. Maj:t och Kronan har med byggmästaren i Vaxholm A. Thorsell avslutat kontrakt om nedtagning av ett å Dalarö befintligt trähus, träkasern kallad och densamma uppsättning och inredning å Oscar-Fredriksborg på anvisad plats och efter närslutne däröver upprättad ritning varvid till efterrättelse länder.

1) För byggnadens ordentliga och aktsamma nedtagande därvid vederbörlig märkning sker å allt virke och murtegel rengöres, erhåller Thorsell i ett för allt 450 kronor.

2) För byggnadens alla materialiers nedforslande ombord å fartyg och städning av grunden erhåller Thorsell i ett för allt 280 kronor.

3) För bestridande av fraktkostnader för transporten från Dalarö till Oscar-Fredriksborg erhåller Thorsell i ett för allt 750 kronor.

4) Urlastningen vid Rindö sker med kronans manskap och bekostnad under Thorsells tillsyn och ansvar för arbetets ordentliga gång.

5) Byggnadens stengrund uppföres med kronans manskap och bekostnad.

6) Byggnaden uppföres på ovannämnda grund av Thorsell enligt ritningarna och nedanstående villkor, men åligger Thorsell att under arbe-

tets gång rätta sig efter de tillsägelser rörande detsamma som fortifikationsbefälhavaren eller hans närmaste man anser sig befogad göra.

Bostad för arbetarna lämnas vid Oscar-Fredriksborg men för bostad vid Dalarö samt resor dit för Thorsell och manskap erhåller Thorsell Ett-hundrasexton (116) kronor.

7) För uppsättande av husets stomme och takstolar, påläggning av takbräder och papptak, anläggning av golven jämte trossbottnar och anskaffning av 20 tolfter ny golvplank, inläggning av underpanel, insättning och reparation av 10 fönsterlufter och 2 garderobsstängningar, uppsättning av trappan och fastsättande av golvpaneler, taklister och socklar, inläggning av golv med trossning å vinden, yttre brädbeklädnaden jämte anskaffning av nya bräder till densamma erhåller Thorsell i ett för allt enligt förut gjord beräkning 3.404 kronor.

8) Eldstädernas uppförande, murning för desamma, rappning, målning och tapetsering ingår ej i detta kontrakt.

9) Arbetet skall utföras med omsorg och så skyndsamt som därmed är förenligt och förbinder sig Thorsell att senast den 1 september detta år hava alla de kontrakterade arbetena färdiga till besiktning. Betalning för arbetet uppgår således till 5.000 kronor”.

Borgensmän för Thorsell var gårdsägarna i Vaxholm f. d. rådman G. Virström och kronolots G. Sundström.

Nedtagning, transport och återuppbyggnad av kasernen gick snabbt. Redan i augusti samma år var det hela klart och godkänt enligt besiktningsinstrumentet, undertecknat av kaptenen J. E. Lagerheim och löjtnanten Ludvig Munthe.

Byggnaden ifråga stod nu ett 40-tal meter öster om och mitt för den 1869 uppförda förläggingsbaracken. Mellan de båda byggnaderna låg arrestbyggnaden.

I stort sett hade den blivit återuppförd i sitt förutvarande skick utom vad gällde rumsindelningen. Den ”nya” byggnaden var avsedd för 1 kapten och 2 subalternofficerare, 1 expeditionsunderofficer, 2 sergenter och 56 man (korpraler, spel och manskap).

Ett nytt kbr den 30 december 1878 gav närmare föreskrifter angående anordnandet av det nya etablissementet. I kasernens nedre våning avdelades 1 rum och kök till bostad åt expeditionsinnehavaren, ett till expeditionsrum och ett annat till sjukrum. Ett rum som förut avsetts för 2 underofficerare och ett annat innanför beläget rum avsågs ingå i kasernutrymmet och skulle förses med väggfasta skåp till förvaring av persedlar. Tvätt- och färgrum inreddes i ena ändan av förstugan. I övre våningen utökades kompanichefens bostad med de två rum, som förut varit subalternofficersrum, varigenom bostaden kom att utgöras av 3 rum med kök, varav dock det ena rummet avsågs som ordres- och förhørsrum. I ena ändan av förstugan inreddes ett tvätt- och färgrum.

På vinden skulle vid vardera gaveln inredas ett underofficersrum med kök. (Det senare genomfördes dock ej. I stället byggdes huset till åt norr som framgår av det följande.)

Beträffande f. d. kronoarbetetskaserne ändrades dispositionen av den 1/1 1878 s. t. v. att det rum, som varit avsett till matsal för underofficerarna, skulle upplåtas till bostad åt tvätterskan, serveringsrummet förändrades till bostad åt marketentaren, kök- och serveringsrum med disk skulle avstängas från manskapets "rekreations-sal" — marketenteriet. Däremot skulle förstugan lämnas öppen och inredningen i övrigt bibehållas oförändrad. För subalternofficerarna avsågs 2 rum.

Till beredande av bättre utrymme för en exercisplats anbefalldes att arrest- och kokhuset skulle flyttas. Fyra av arresterna skulle ändras till diskrum och skänk till förvarande av bordsservis m. m.

Slutligen ställde Kungl. Maj:t 6.500 kr till chefens för Fortifikationen förfogande "till förbättring och utvidgning av planen för ifrågavarande etablissement att användas i överensstämmelse med generalfältygmästarens förslag".

Arrestbyggnaden revs och återuppbyggdes 1879 i anbefallt skick cirka 35 meter längre söder ut så att den nu kom att ligga i ost-västlig riktning vid gränsen av de exproprierade området. Alltså ungefär där vägen till färgläget vid Oxdjupet nu går.

Det nya etablissementet byggdes även i övrigt i huvudsak efter i detta kbr givna direktiv, dock med ett undantag. Inredningen av tvenne underofficersbostäder på artillerikasernens vind kom som ovan nämnts ej till stånd. I en skrivelse till Fortifikationen den 9/7 1879 föreslog fortifikationsbefälhavaren kapten Haeger att byggnaden i stället skulle förlängas åt norr. Kostnaden skulle bli densamma, 1.200 kr. Som motiv anfördes bl. a. att bostäderna skulle bli trevligare och att hela det utökade vindsutrymmet kunde användas till rustkammare.

är sålunda förklaringen till byggnadens "osymmetriska" form¹⁵).

Förslaget godkändes och en tillbyggnad om 5,25 m utfördes. Där

Nya tider, nya uppgifter

Då kustartilleriet uppsattes 1902, övertogs och ändrades ovan-nämnda och andra förut befintliga byggnader. De båda kasernerna från 1869 resp. 1878 genomgick sålunda omfattande förändringar. Slitekasernern, som en tid även varit manskapsmatsal, byggdes 1905 om till sjukhus med mottagningsrum, klinik och sjuksalar. I dess övre våning inreddes 6 rum och 2 rymliga hallar samt en korridor. Där var lågt till tak, största höjd bara 2,5 m och dessutom snedtak.

KA 1:s övningsförråd f.d. manskapsbaracken på Vaxö läger, där den uppfördes 1884 och flyttades därifrån 1905. På dess grund uppfördes Storstugan 1909.

Fem burspråk med fönster åt väster togs upp och ett fönster på vardera gaveln. Bottenvåningen innehöll 10 rum, pentry, toalett och två förstugor med var sin trappa till övervåningen, takhöjd var här 2,7 m. Ett par rum "dekorerades" vid en senare renovering (1915) med motiv av Vaxholms och Fredriksborgs fort, batterier m.m. En sentens i vackert textade bokstäver — "Bakom molnen är himlen blå" — krönte det hela. Konstverken var signerade med "621 Arfvidson, 7 komp 1915".¹⁶⁾

Byggnaden upphörde att vara sjukhus 1930, då KA 1 övertog den för I 26 uppförda sjukhusbyggnaden. En avdelning för tandvård blev dock kvar till 1966, då kliniken efter en svår översvämning flyttades till kasern I.

"Befälshuset" från Dalarö byggdes 1905 om till "kanslihus" för kasernområdet vid OF. Vidare iordningställdes där mäss för officerare. Vid samma tidpunkt revs den från Rindö västra flyttade arrestbyggnaden för gott. En ny vakt- och arrestbyggnad hade uppförts på "Klippan" bakom kasernerna.

Som "kanslihus" upphörde byggnaden att fungera 1941, då en del

byggnader av f. d. I 26:s etablissement inom västra området övertogs av KA 1. Officersmässen flyttades samma år till nuvarande kanslihuset och de gamla lokalerna blev mäss för kadetter fram till 1950-talet då kadetterna började inta sina måltider tillsammans med officerarna. Mäss för civil personal vid kronan fanns där också från omkr. mitten av 1940-talet till dess att en ny sådan inreddes i manskapsmatsalen vid ombyggnad av denna 1954.

Fabriken på Brännudden

Bonden i Rindö by Julius Wahlberg (1838—1907), sålde 1881 en tomt å östra Rindö till byggmästaren A. M. Svensson Stockholm. Tomtens areal var 1 tunnland 31 kappland och byggmästaren kallade tomten Andersberg. Här uppförde han en byggnad som sedan bl. a. blev disponentbostad.¹⁷⁾ Även en mindre, ännu kvarstående villa, byggdes där.

På udden av Rindö öster om Andersberg anlades ungefär vid samma tid en fabrik med tillhörande bostadsbyggnader av fabrikören Johan Reinhold Holmgren.¹⁸⁾ I fabriken tillverkades brandsprutor bl. a. för export till Ryssland. Huvudlokalerna var KA 1:s nuvarande matsal och biograflokal. Fabrikens namn var i början Ceres men ändrades senare till AB Excelsior. Hela området fick namnet Brännudden.

Denna relativt stora industriella anläggning på Rindö så långt ut i skärgården torde knappast kunna förklaras på annat sätt än att billig arbetskraft här kunde fås. Tidigare hade som ovan sagts kronoarbetareskarlar ("grågubbar") i stor utsträckning använts för befästningar m. m. Behovet av sådan arbetskraft minskades väsentligt efter slutförandet av de stora arbetsprojekten Vaxholms kastell, Rindö redutt, OF:s fort och andra, smärre anläggningar. Men tillgången på "grågubbar" snarare ökade. Så träffades avtal mellan Fångvårdsstyrelsen och fabrikör Holmgren att ett 50-tal av dem skulle sysselsättas vid fabriken. De kom att användas i huvudsak för arbeten med uppförandet av de byggnader som skulle ingå i fabrikskomplexet.

"Grågubbarna" fanns redan på platsen. Möjligen kan även altruistiska skäl ha bidragit till att de kvarblev på Rindö. De fick bli objekt för den religiösa väckelse som låg i tiden. Kaptenen Carl Palm,¹⁹⁾ då chef för kronoarbeitskompaniet, hade nära intressegemenskap med den legendariske väckelsepredikanten och kyrkobyggaren i Vaxholm, f. d. smålandskrögaren Carl Andersson, vilken hade fångvårdsstyrelsens tillstånd att biträda t. f. predikanten vid kronoarbeitskompaniet, kyrkoherden i Vaxholm A. Blanche i dennes verksamhet för "grågubbarnas" andliga uppbyggelse.

Fabriksbyggnaden från 1880-talet, numera KA 1:s matsal. Moderniserad 1954.

Huvudförläggningen för "grågubbarna" var i början Rindö redutt, en halv mils väg från Brännudden. En mindre avdelning låg i Fredriksborg på Värmdö.

Detta fann Holmgren opraktiskt varför han föreslog Fångvårdsstyrelsen att med anlitan av dessa arbetare få uppföra en förläggningsbyggnad i närheten av fabriken. Härtill gav Fångvårdsstyrelsen sitt bifall och så kom 1883 den byggnad till, som numera inrymmer underofficersmässen och som till konstruktionen hade godkänts av dåvarande direktören för fångvårdsstyrelsen G. Fred. Almqvist.

Denna byggnad innehöll ett stort rum utan innertak och med pelare som bar upp taket samt därjämte matsal och kök. Senare tillkom en bostad om två rum och kök på nordvästra gaveln avsedd för en fanjunkare vid infanteriet, kommenderad som bevakningsbefäl.

Området kring byggnaden var till 1891 omgivet av ett högt plank. I folkmun kallades den "Kapernaum", vilket måhända bestyrker förutnämnda antagande om viss religiös verksamhet.

Holmgren förband sig att till fångvårdsstyrelsen inleverera ersättning för denna arbetskraft med 25 öre per man och dag. Beloppet höjdes 1884 till 35 öre. Myndigheten ifråga krävde emellertid att arbetsgivaren (Holmgren) skulle svara för livräntor för ev. omkomna eller skadade och Holmgren gick med på detta. Efter ett par "avbrännningar" sade han dock upp avtalet 1885 för att bli befriad från detta åliggande. Fångvårdsstyrelsen accepterade en ändring

Underofficersmässen på 1920-talet. F. d. "grågubbarnas Kapernaum".

men dagavgiften höjdes till 37 öre. Holmgren fick en stor, ehuru nog så svårhanterlig arbetsstyrka för en även för denna tid närmast otillbörligt låg kostnad. Fr.o.m. november 1882 t.o.m. maj 1890 utfördes 67.775 dagsverken åt Holmgren. Medelvärdet per dagsverke var 32 öre och Holmgren betalade sålunda till fångvårdsstyrelsen knappt 22.000 kronor för dessa stora arbetsstyrkor under dryga 9 år!²⁰⁾

Kontraktet sades slutligen upp fr.o.m. den 1/7 1890. Chefen för Kronoarbetsskåren anmälde till kommandanten, att "kompaniets detachering" vid Brännudden blivit indragen fr.o.m. denna dag. Hela den då vid OF arbetande styrkan (37 man) förlades med 20 man i Fredriksborg och resten å Rindö redutt, varefter kåren påföljande år upplöstes och de kvarvarande fångarna överfördes till Svartsjö.

Då "grågubbarna" försvunnit, skedde väsentliga ombyggnader av "Kapernaum" varvid ett antal mindre bostadslägenheter tillkom för fabriksens personal. Dessa synnerligen primitiva bostäder blev, då kronan övertog byggnaden 1902, tilldelade underofficerare, varjämte ett större rum avdelades för kvinnlig marketenteripersonal. Sålunda bodde i detta tidvis ej mindre än åtta ogifta kvinnor, någonting som posterna i den närliggande kasernvakten kunde intyga. Det ankom nämligen på kasernvakten att utföra väckning i den kvinnliga förläggningen på morgnarna! En ny ombyggnad 1906 ledde till att undre våningen inreddes till mässlokaler för underofficerare var-

Underofficersmässen efter reovering 1968.

jämte fem bostäder om ett rum o kök nyinreddes å övre våningen. Denna ombyggnad kostade 10.600 kronor inklusive 100 kronor till desinficeringskostnad!²¹⁾

Mässen bestod av ett samlingsrum, en matsal, ett lärum, ett serveringsrum jämte kök och personalrum.²²⁾

För "grågubbarna" hade också i början av 1880-talet uppförts en mindre byggnad som kokhus, kallad "Panoptikon", på planen framför och sydväst om förläggingsbyggnaden. Den tillbyggdes 1891 för att ge arbetarna samlings- och marketenterilokaler. Efter det att kronan 1902 övertagit området utökades den (1906) med ytterligare ett rum för underbefäl. Byggnaden användes då som marketenteri för KA 1. Den brann ned den 21 okt. 1913.

"Grågubbarna" byggde även ett antal andra byggnader. Av dessa märks särskilt de ännu kvarvarande stugorna vid Östra kaserngården. Dessa användes som bostäder åt arbetare vid fabriken. Flertalet av dem inrymde 4 bostäder om ett rum och kök på nedre botten samt 2 bostäder, vardera om 2 rum och kök, på den övre. Bostäderna var av enklaste slag. Lägenheterna i undervåningen saknade tambur. Från en förstuga kom man direkt in i köket. Garderober fanns endast i förstugan, som saknade uppvärmningsanordning. Vattnen hämtades i en gemensam brunn på kaserngården. Anordning för avlopp fanns ej men gemensamt avträde i skogsbacken på andra

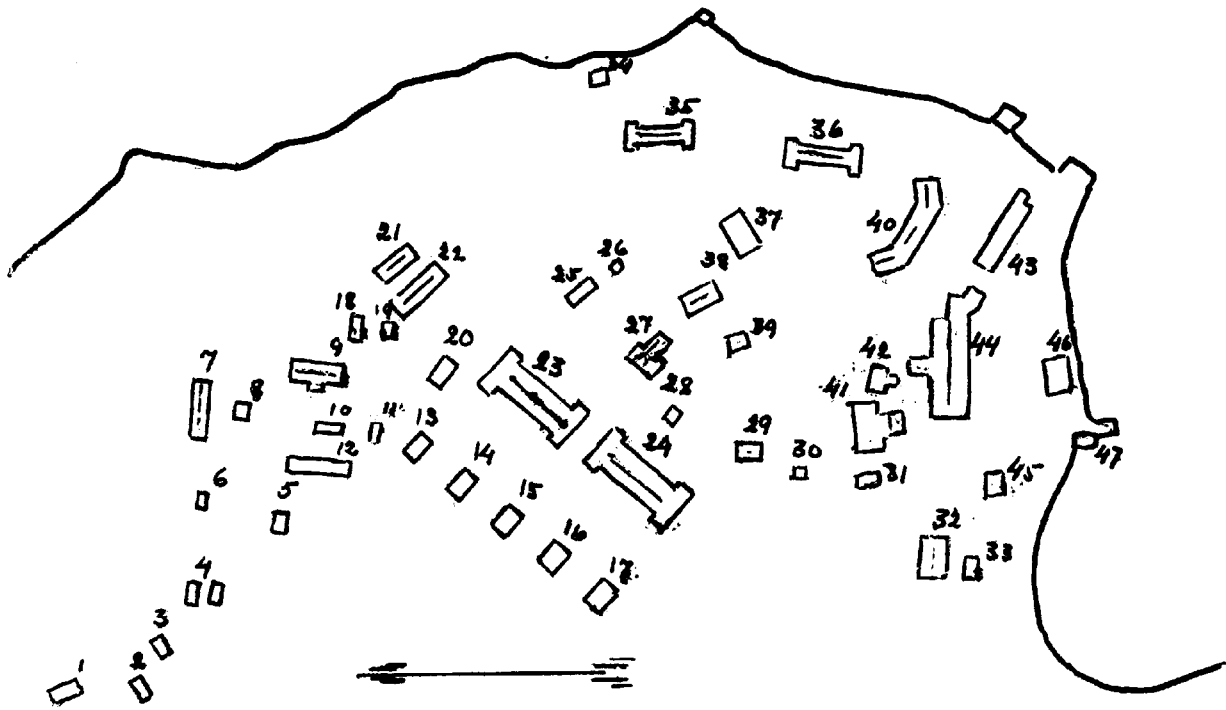

Författaren i en trivsamt hörna i underofficersmässen. Tavlan med Af Chapman är en gåva av konstnären, kaptenen i flottans reserv Titus Wikström.

sidan den allmänna vägen, där också vedbodarna låg. Att förhållandena var så primitiva vid denna tid och för de människor som skulle bo i dessa stugor är kanske inte så mycket att förvånas över; de var i stort sett liknande i hela vårt land. Byggnaderna används ännu men har under mitten av 1900-talet förbättrats i flera avseenden.

En epok försvinner

En efter en av byggnaderna i det gamla kasernetablisementet faller bort. Flertalet små förrådsbyggnader är redan försvunna liksom oxstallet, upptimrat 1867 vid nuvarande skjutbanans 300 m-vall. Stallet hade bås för 6 oxar, vilka användes vid arbetena med skansen vid Oxdjupet. Byggnaden ändrades senare till snickareverkstad och mangelbod. För att få använda en bredvid byggnaden belägen brunn betalade kronan under skansens byggnadstid 10 rdr. rmt. om året till hemmansägaren Godberg. En annan byggnad var vaktstugan snett emot ingången till övre verket, även den byggd 1867 och senare använd som telefonförråd. Stallet och vaktstugan revs i början av 1960-talet liksom fabriken portvaktstuga, en 2-våningsbyggnad mitt för

Skiss över del av östra området vid Oskar-Fredriksborg omkring 1930 med angivande i något fall även av byggnad som då redan försvunnit.

1. Oxstallet, byggt 1867, rivet i början av 1960-talet. 2. Vagnslider, byggt efter 1902. 3. Stall, byggt efter 1920. 4. Förråd byggda efter 1902. 5. UB V, byggt på 1880-talet. 6. Förråd, byggt 1869, rivet i början av 1960-talet. 7. Förråd, byggt 1867. 8. Brandredskapsförråd, byggt omkr 1900. 9. Kasern, flyttad från Dalarö 1878. Sedermera kanslihus m.m. Bränd 1968. 10. Arrestbyggnad, flyttad från Rindö västra 1878. 11. = 10 men flyttad till denna plats 1879. Riven 1905. 12. Kasern, flyttad från Slite 1869. Sedermera sjukhus. Rivet 1967. 13—17. Bostadsbyggnader, uppförda 1882—1890. 18. Bostadsbyggnad, uppförd omkr. 1900. 19. Ut-husbyggnad. 20. "Kadettvillan", byggd omkr. 1890. Bränd 1962. 21. Handvapenförråd, sedermera övningsförråd, byggt 1907. 22. Skolbyggnad, numera moderniserat övningsförråd. Byggt till förläggingsbarack på Vaxö läger 1884. Flyttad till OF 1905. 23. Kasern I, byggd 1904. Ombyggd o. moderniserad 1968. 24. Kasern II, byggd 1904. Ombyggd o. moderniserad 1966. 25. Manskapsavtråde, byggt 1904. Numera garage för privata fordon. 26. Sopbod, byggd 1904. Riven omkr. 1960. 27. Vakt- o. arrestbyggnad, byggd 1905. Efter 1945 exp. o. förråd för KU. På övre botten bostad, helt moderniserad 1968. 28. UB VIII, "Klippan". Butik på 1880-talet. Rivet 1965. 29. Förråd, byggt omkr. 1930. 30. Förråd, byggt omkr. 1930. Rivet omkr. 1950. 31. Fabriken portvaktstuga. Byggt omkr. 1882. Riven 1962. 32. Exercishus, byggt 1913. Nedbrunnet 1951. 33. "Lilla Andersberg", byggd omkr. 1881. 34. Förråd, byggt omkr. 1940. 35. Bostadsbyggnad (BB 1). Byggt 1904. 36. Bostadsbyggnad (BB 2). Byggt 1906. 37. Förråd och redskapsbod åt KU. Byggt omkr. 1905. 38. F. d. kronoarbetetskasern ("Kapernaum"). Byggt 1883. Uoffmäss från 1906. 39. Marketenteri ("Panoptikon"). Byggt 1883. Nedbrunnet 1913. 40. Bostadsbyggnad, (BB7) uppförd 1922. 41. Fabriksbyggnad, uppförd 1882. Efter 1902 gymnastiksal och badinrättning samt efter 1945 biograflokal. 42. Fabriksbyggnad, uppförd 1882. Efter 1902 verkstad m.m. för kasernmaskinisten. 43. Lagerbyggnad för fabriken, byggd 1882. Efter 1902 förråd för matinrättningen. 44. Fabriksbyggnad, uppförd 1882. Efter 1902 manskapsmatsal. Moderniserad 1954. 45. Stora Andersberg, uppförd 1881. Disponentbostad m.m. Efter 1902 officersbostad. Nedbrann 1948. Återuppbyggd till bostad åt kontorsanställda 1952. 46. Båthus, uppfört omkr. 1905. Rivet omkr. 1945. 47. Brandbod, uppförd omkr. 1906. Riven omkr. 1955.

nuvarande biograflokalen. Under omkring ett halvt sekel bodde i den sistnämnda uppborrdsmän i matinrättningen. En annan liten tvåvåningsbyggnad som försvann vid ungefär samma tid låg bakom kasern 2, byggd någon gång i början av 1880-talet. Där fanns en gång en diversehandel, som startades av fabrikspersonalen och drevs kooperativt. Den kallades "Klippan" efter höjden den låg på. En benämning som senare övertogs av den byggnad där poststationen nu är inrymd. Under åren 1884—1899 drev handlaren i Vaxholm Oscar Bothén diversehandel vid Oskar-Fredriksborg.²³⁾ Bothéns affär var inrymd i den byggnad — Nya handelsboden som den kallades — som sedermera blev bostad för musikdirektörerna vid KA 1.

Det ursprungliga kasernetablisementet håller på att försvinna och många finns ej kvar som minns det i sin helhet. Denna berättelse vill åt framtiden bevara minnet av hur det kom till en gång.

Källor och data

- ¹⁾ Hänsyn har här ej tagits till annan äldre bebyggelse, som KA 1 övertog 1902.
- ²⁾ Godberg, född 1821, död 1883, ägde en stor del av östra delen av Rindö. Innan expropriationen var klar hade Godberg under två år erhållit 75 RD rmt per år i ersättning för den av kronan ianspråkta marken. Arbetena med OF:s fort påbörjades 1867.
- ³⁾ Ljungberg, född 1821 i Stockholm. Fortifikationsbefälh. i Vaxholm 1869—1873. Chef för Fortifikationen 1873. Död 1908. Utförde bl. a. ritningar till OF:s fort.
- ⁴⁾ Krigsarkivet, fästningsredogörelser.
- ⁵⁾ Svartsjö tvångsarbetsanstalts arkiv (avg. aug. 1869).
- ⁶⁾ På "Rindö kulle" (Rindö västra) hade 1845 uppförts bl. a. tre kaserner och en arrestbyggnad av trä för kronoarbetskarlar. Kasernerna brann ned den 22/10 1861. Etablisementet hade uppförts efter ritning (krigsarkivet) av Anders Fredrik Sallberg, fortifikationsbefälh. i Vaxholm 1856—1864. Död 1883.
- ⁷⁾ Svartsjö tvångsarbetsanstalts arkiv, ank. dec. 1869.
- ⁸⁾ Zimmerman, kapten vid Kongl. Nerikes reg:te, född 1827, kom i tjänst 1846. Officer 1851. I fångvårdsstyrelsens tjänst 1861. Chef för 11. kronoarbetskomp. 1863. T. f. dir. länsfängelset Linköping 1877 och dir. 1878.
- ⁹⁾ Löjtnanten i armén "kvarstående officerare" Fredrik Detlof Grandinson, född 1829, off. 1853 i Västmanlands reg:te. I fångvårdsstyrelsens tjänst, i Vaxholm, 1862. Död 1872. Han var den förste befälhavaren för till Skansen vid Oxdjupet detacherade kronoarbetskompaniet.
- ¹⁰⁾ Mannerskantz, född 1738, underkonduktör vid fortifikationen 1755. Överste och chef för Finska brigaden av fortifikationen samt kommandant på Sveaborg 1780, generalkvartermästare och direktör för fortifikationen samt ledamot av krigskollegium 1791, generalmajor 1792, generallöjtnant 1799 och general 1809. Bevistade pommerska kriget och tillfångatogs av preussarna samt kvarhölls till krigets slut. Död 1809.
- ¹¹⁾ Cedergren, född 1752. Volontär vid fortifikationen 1767, konduktör vid Stockholmsbrigaden 1777, överste i armén 1802. Kommandant i Tavastehus fästning 1796—1808, chef för fortifikationens fältbrigad vid krigsutbrottet 1808 och för fortifikationen 1809—1811. Därefter kommandant i Carlstens fästning. Avsked 1814. Deltog i 1788—1790 och 1808—1809 års krig. Död 1825.

¹²⁾ Fredrik Blom, född 1781. Död 1853 av kolera. Överste vid flottans mekaniska corps 1840.

Blom var en framstående arkitekt som vann flera belöningar. Han ritade bl. a. Skeppsholmskyrkan, färdigbyggd 1842, hästgardeskasernerna vid Storgatan, färdigbyggda 1811, nu en del av Statens historiska museum, Kongl. paviljongen Borgen å Ladugårdsgårde 1818, Karl XIV Johans lustslott Rosendahl å Djurgården, färdigbyggt 1824, kajbyggnaden vid operahuset och mastkranen vid flottans varv i Karlskrona 1904 samt Norrnäs nuvarande corps de logi på Värmdö.

¹³⁾ Krigskollegie huvudböcker 1831.

¹⁴⁾ Anders Thorsell född 1829. Död 1904. Var bl. a. rådman i Vaxholm.

¹⁵⁾ Den siste som bodde där var styckjunkaren Olof Persson, född 1853. Efter sin pensionering 1903 arrenderade Persson Rörängen på Rindö, där han bl. a. ägnade sig åt svinuppfödning. Maten till sina djur hämtade han enligt avtal vid KA 1:s matinrättning. Död 1929.

¹⁶⁾ Målarmästare Axel Arfvidson, Stockholm. Fullgjorde sin första vpl-tjänstgöring vid KA 1 1911. Död 1955.

¹⁷⁾ Efter 1902 inreddes där officersbostäder och fr.o.m. 1946 inkvartering för kontorspersonal. Villan brann ned i grunden den 4 mars 1948 och ersattes några år senare med en bostadsbyggnad för kontorspersonal.

¹⁸⁾ Holmgren, född 1856. Byggede bl. a. 1883 villan Jettendal på Rindö åt sin kompanjon, fabriksledaren Carl Åsberg. En son till Holmgren drev kaféerörelse i Café Höjden under 1900-talets första decennier. Cafébyggnaden brann ned 1929.

¹⁹⁾ Palm, född 1844. Underlöjtnant vid Nerikes regemente 1864, major i armén 1891 och samma år förordnad som direktör för tvångsarbetsanstalten på Svartsjö i samband med att kronoarbetskåren upplöstes och fångarna överfördes dit. Strax därefter blev han direktör för fängelset på Långholmen, en befattning han innehade till sin död 1902. På Vaxholms kyrkogård finns en mäktig "bauta-sten" som minner om denne märklige man.

²⁰⁾ Svartsjö arkiv, ekonomiredogörelser.

²¹⁾ Fortifikationsbefälh. redogörelser (VF arkiv).

²²⁾ Byggnaden har sedermera genomgått genomgripande ombyggnad och renoivering 1946 och 1968. Kvar av gamla "Kapernaum" finns endast ytterväggarna.

²³⁾ Bothén, född 1843. Död 1914. Vaxholms ledande affärsman på sin tid. Bl. a. också drätselkammarens ordförande 1884—1906.